

Albumblaadjes uit de jaren 1853-1857 voor G.Ph. Zalsman en J.R. van de Ven

door Jaap van Gelderen

In 2007 werd bij Koninklijke beschikking aan de firma Zalsman Kampen bv het predikaat: Hofleverancier verleend.¹ Het brevet, de akte van toekenning van deze titel, werd overhandigd aan de huidige directie, de heren Hugo en Herman Verlind, bij gelegenheid van het 150-jarig bestaan van het grafische bedrijf Zalsman, gevestigd op het industrieterrein van Kampen.

Een gelukwens van de heer Philippus Johannes Rutger (Joop) Zalsman Wielenga, een afstammeling van de stichter van de firma, ging vergezeld van een cadeau: een prachtig gebonden band met opdruk: 'Gedenkboek G.Ph. Zalsman'; op de binnenkant van het voorplat staat in een ruit de naam 'J.R. van de Ven' gedrukt, in goudletters.

In dit fraaie boekwerk treft men echter geen gedrukt werk aan, maar een langwerpige doosje, waarin een twintigtal albumblaadjes is opgeborgen, bijeengegaard door Gerhardus Philippus Zalsman en Johanna Rutgera van de

Ven, in de jaren 1853-1857. Dat waren niet alleen een deel van zijn leerjaren als toekomstig boekhandelaar, het waren ook de jaren van hun kennismaking en verloving. Op 6 december 1857 werd de zaak in Kampen geopend en in juni 1858 zouden zij in Kampen in het huwelijksbootje stappen.

Boekhandelaar was toentertijd een weids begrip: het liep van de verkoop van oude en nieuwe boeken; het houden van boekverkoopingen; de verkoop van papierwaren en dergelijke; tot aan de uitgeverij (het zetten, drukken en binden van boeken, brochures en periodieken), voor eigen auteurs of voor derden.

Zalsman, die aanvankelijk een boekwinkel annex boekbinderij had in de Broerstraat, hoek Hofstraat, uitkijkend op de Slagjesmarkt, zou zich in de begintijd specialiseren in schooluitgaven en kinderprenten.²

De leertijd en de verlovingsstijd van Zalsman

Gerhardus Philippus Zalsman werd geboren in Geesteren (gemeente Borculo) op 24 februari 1834. Zijn vader, Philip Zalsman (1800-1876), was afkomstig uit Enkhuizen, en vanaf 1823 hoofdonderwijzer te Geesteren in de Gelderse Achterhoek; zijn moeder heette Gerritje van Waveren (overleden 1880), geboren te Hillegom uit de van oorsprong Duitse familie Waever. 'G.Ph.' was één van de jongere kinderen uit het grote gezin, waarvan enkele jong stierven en anderen naar de Verenigde Staten emigreerden in de periode 1847-1881. Moeder Zalsman sloot zich vanaf het begin aan bij de beweging van de afgescheidenen (uit de toenmalige Hervormde Kerk) die ook in de Achterhoek aanhang kreeg. De vader, hoewel rechtzinnig wat zijn geloofsopvattingen betreft, kon zich niet permitteren ontslagen te worden. Hij was naast schoolmeester ook koster en voorlezer in de hervormde kerk en sloot zich eerst na zijn pensionering aan bij de kleine afgescheiden kerk van Geesteren-Gelselaar.³ Ook G.Ph. zou op de achtereenvolgende adressen waar hij verbleef bekend staan als 'Ned. Herv.'; in Kampen leverde hij echter op 15 oktober 1857 bij de Chr. afgescheiden (gereformeerde) kerk een attestatie in 'van Thiel'. De kleine kerk van Tiel was overigens pas geïnstituëerd op 3 september 1853.⁴

Johanna Rutgera van de Ven werd geboren in Den Bosch op 22 september 1832 als dochter van Albertus van de Ven en Anna Zegerina Rietman. Na het overlijden van pa Van de Ven in 1852 verhuisde het gezin naar Veghel. Bij haar huwelijk, op 3 juni 1858 te Kampen, was Jo afkomstig uit die plaats. Op 10 mei 1858 had zij belijdenis van haar geloof te Kampen afgelegd in het kerkje aan de Hofstraat. Zij had toen een attestatie uit de Chr. afgescheiden (gereformeerde) kerk van Den Bosch, waartoe de familie kennelijk was blijven behoren na de verhuizing naar Veghel. Enkele Bossche meisjes kregen hun opleiding op de Franse kostschool voor 'jongejuvrouwen' te Tiel. Hoorde Jo van de Ven tot deze kring en had zij zo G.Ph. ontmoet, die van maart 1856 tot juli 1857 met twee andere boekbinders in de Tielse Weerstraat woonde bij bakker J.C. Roosendaal? Hoewel G.Ph. officieel te boek stond als 'hervormd', zal hij zich van huis uit thuis hebben gevoeld bij de kleine kring afgescheidenen in Tiel, waaronder de families De Jongh en Van Aniel. Spil was ouderling H.C. Schmitz wiens zoon Hermanus (1833) huisgenoot en collega-boekbinder was geweest van G.Ph. in Wageningen.⁵ Vader Ph. Zalsman had graag gezien dat zijn jongste zoon onderwijzer was geworden en gaf hem daartoe een uitgebreide opleiding. Uit de overlevering is bekend dat het handschrift van de jonge Zalsman dusdanig slecht

was dat hij daarmee geen onderwijzer zou kunnen worden in die tijd.⁶ Zijn ambities gingen echter uit naar het boekenvak. In 1907 noemt hij aan de journalist van de *Kamper Courant* twee opleidingsplekken: Velp (Gld.), bij de uitgever van stichtelijke lectuur van protestantse snit J.H.C.D. Ohle, én Zwolle, bij de boekhandelaar J.M.W. Waanders, die voor de lokale, rooms-katholieke markt werkte. Bij Waanders, gevestigd aan de Roggenstraat, was Zalsman intern, en als 'winkelknegt' en 'boekbinder' werkzaam van oktober 1853 tot april 1854.⁷ Ook in Zwolle had G.Ph. kennissen en vrienden in de afgescheiden kring, getuige de albumblaadjes 6 (Jans) en 7 (Soeter). Maar er moeten meer leermeesters zijn geweest. Gebruikelijk was om het vak in al zijn facetten te leren kennen en als reizend gezelschap door heel Nederland (en soms ook Duitsland) te trekken. Thuisbasis bleef voor G.Ph. in de tussenperiodes Borculo (het meestershuis te Geesteren). In beeld komen de lettergieterij van A. van der Veen Oomkens te Wageningen; en in Tiel de firma Gebr. Campagne, uitgever van onder meer de *Tielsche Courant*.⁸

In het voorjaar van 1857 werden er albumblaadjes uit de kring van vriendinnen van Jo van de Ven verzameld: hebben zij zich toen verloofd en definitieve plannen gemaakt voor een vestiging in Kampen, om de nabijheid van de nieuw geopende Theologische School en het debiet dat daarmee aan een aankomend boekhandelaar werd geboden? Een aardige bijzonderheid was dat één van de vier docenten in Kampen Helenius de Cock (1824-1894) was, een zoon van de vader van de Afscheiding van 1834 Hendrik de Cock (1801-1842). Als predikant in Den Bosch (!) van 1847-1852 was Helenius gehuwd met Anna van Beest van Andel.⁹ Zij was een iets oudere tijdgenote van Jo, die op de meisjesschool in Tiel had gezeten, evenals de oudste dochters van graanhandelaar Gerrit van Andel, die van gelijke leeftijd als Jo waren; de oudste van dit stel meiden (Kee) zou zij later in Kampen weer ontmoeten als moeder van Jan Hendrikus Kok (1871-1940), die bij Zalsman een deel van zijn leertijd zou doorbrengen.¹⁰ In 1855 had zich overigens reeds een eerste serieuze concurrent voor de jonge Zalsman in Kampen gevestigd: boekhandelaar Simon van Velzen jr. (1835-1913), zoon van nog weer een andere docent aan de Theologische School, Simon van Velzen sr.¹¹ Bij het huwelijk van G.Ph. en Jo waren drie theologische studenten als getuigen aanwezig: Jacob Verweij (29 jaar), Jan Hendrik Donker (34 jaar) en Remcko Wildeboer (28 jaar). De vader van Wildeboer was korte tijd in de Achterhoek werkzaam en de twee anderen waren student geweest in Arnhem bij ds. A. Brummelkamp (die naast Arnhem ook Velp als predikant bediende); deze was ook docent in Kampen geworden en met zijn gezin ver-

huisd naar de stad aan de IJssel. De geestelijke ligging van de Achterhoekers was diepgaand beïnvloed door de opgewekte en ruimhartige Brummelkamp.¹² De getuigen bij het huwelijk hebben niet bijgedragen aan het vriendenalbum. Kennelijk was het 'gedenkboek' voor het echtpaar afgesloten: de leer- en verlovingstijd was voorbij.

Een vriendenalbum

Het album amicorum of vriendenalbum kent een lange geschiedenis.¹³ Het valt te onderscheiden van het liber amicorum, een boek met opstellen van vrienden. Bij het album betreft het een aantal bij elkaar geplaatste albumblaadjes met inschriften van vrienden of kennissen van de verzamelaar. Het begon bij de studentenwereld in de 16de en 17de eeuw: zij zwierven voor hun studie door Europa en verzamelden spreuken en gedichten van (geleerde) vrienden en hoogleraren; vaak zijn de albums rijk geïllustreerd, bijvoorbeeld met heraldische wapens.¹⁴ Beroemd zijn de albums aangelegd door de deelnemers (en bezoekers) van de synode van Dordrecht (1618-1619). Men kan ook aan grote conferenties denken, of aan mensen met dezelfde lotgevallen (politieke gevangenen bijvoorbeeld in de Patriottentijd).

In de bewaard gebleven vrouwenalbums (dames uit de hogere standen) valt het kunstzinnige element sterk op. In de 18de eeuw worden de studenten honkvaster, maar velen blijven een album aanleggen: de vriendschappen bloeien. Rond 1790 is het album over haar hoogtepunt heen. Een nieuwe bloei in de loop van de negentiende eeuw komt voor een groot deel op het conto van de dames. Toch bleven literatoren en beeldende kunstenaars graag een 'album' aanleggen. Alleen werden nu losse bladen uitgedeeld en teruggevraagd, zij worden dan bewaard in dozen, meest van een oblong formaat. Het genre 'democratiseert' echter hoe langer hoe meer, het komt nu ook in handen van de burgerij en de aanleggers worden steeds jonger: meisjes en een enkele jongen. Omstreeks 1870 ligt het geboorte-uur van het moderne poëziealbum: een vrij klein boek in staand formaat. De dozen en doosjes verdwijnen.

Mijn indruk is (gebaseerd op ervaring in de kringen waarin ik verkeer) dat er nog steeds losse vriendenbladen bij elkaar gebonden worden ter gelegenheid van een speciale gebeurtenis in iemands leven (een afscheid of een jubileum bijvoorbeeld). Alleen bevinden dergelijke albums zich meestal (nog) in particuliere handen, terwijl de eerste 'poesiealbums' reeds in openbare verzamelingen aangetroffen worden.¹⁵ Aan het begin van de 21ste eeuw worden experimenten gedaan met digitale vriendenalbums (hyves en face-

books).¹⁶ Het genre gaat hiermee ongetwijfeld een nieuwe toekomst tegemoet. Het gedenkboek van G.Ph. Zalsman en zijn verloofde, met het verborgen doosje, is dan een goed voorbeeld van de verdere democratisering en verburgerlijking van het genre vriendenalbum in de eerste eeuwhelft van de negentiende eeuw. Spreuken, gedichtjes, versjes, Bijbelwoorden, obliagaat en origineel, verlucht met borduurwerkjes en kleurige veertjes (dankzij de dames) en met een tekening die verwijst naar het toekomstige beroep van de eerste verzamelaar.

De albumblaadjes

Het boek is 33 centimeter hoog en 24 centimeter breed. Op het doosje is een gedrukt plaatje aangebracht waarop een man aan een vrouw bloemen overhandigt in een idyllisch landschap. De spreuk luidt: 'Blumen die die Freundschaft windet / Welken selbst im Graben nicht.'

In het doosje bevinden zich ongeveer zestig velletjes, meestal wit, goud omrand. Afmetingen zijn steeds 15,5 x 7,5 centimeter. Twintig blaadjes zijn beschreven, afwijkingen van kleur en of omranding staan aangegeven aan het slot bij de personalia van de schrijvers. Eén heeft een tekening (nummer 1), anderen zijn geborduurd. Hierachter mag men een vrouwenhand vermoeden. Nummer 8 is waarschijnlijk zo aangekocht, want voorbedrukt. Dergelijke plaatjes kwamen vaak uit Duitsland. De bewerker heeft de blaadjes, voor zover mogelijk, chronologisch geordend en van een nummer voorzien.

Tussen haakjes wordt aangegeven dat er lettertjes zijn weggevallen (slijtage). Een / geeft de afbrekingen in de zinnen van het origineel aan. De blaadjes werden door een rood lintje bijeengehouden, waarmee men makkelijker de blaadjes uit het doosje kon tillen; dit lintje is echter vrijwel geheel verteerd.

1. Zonder plaats / Zonder datum / van: G. van Doornik

[Voorstellingen uit het werk van de boekbinder]

Verder geen gegevens bekend over G. van Doornik.

2. Tiel / oktober 1853 / van: H.W.H. van Andel

Afscheids Groet

Beste vriend! Scheidt gij van mij / Door zeker' omstandigheden. /
Hoe smart'lijk het mij ook zij, / Het heeft alweder zijn' reden. /

Te scheiden! Als het God behaagt / Dan willen wij, ja moeten /
Hoewel het mij toch geeft een vr[aa]g / Wáár rigt gij uwe voeten. /
Is Zwolle de plaats van uwe w[] / Zoo gaat daarheen in vrede /
Doch dient daar toch geen and're / Dan onze God met bede. /
Leeft dan mijn vriend, het zij U g[oe]d / Hoe ook de weg moog wezen. /
T'is God alleen die u behoed / En wien wij moeten vreezen. /

Vreest Hem! dan met Uw gunst / Hij zij u toch een Vader! /
Hij weer van U dan alle smart / En brengt u tot Hem nader. /

Uw aangezicht zij dan niet meer / Verschijnend aan deez' plaatse. /
Elkaar zien wij Hier Boven weer. / Dat zij mijn wensch het laatste.

Hendrikus Willem Helenius van Andel (1833-1891). Hervormd. In maart 1856 te Tiel, in oktober 1856 naar Utrecht. Was te Utrecht ouderling van de Chr. afgescheiden (gereformeerde) kerk en leider van een zondagschool. Blauw velletje.

3. Buren / 5 oktober 1853 / van: M.E. Grefe

Blijf steeds aan vriendschapstrouw gelooven; /
Zij gloeit, zij tinteld in Uw hart! /
Geen onspoed doet dien gloed verdooven, /
Dien gloed, die lot, en tijden tart! /
En bloed bij t' scheiden, of bij t' sterven, /
Het hart aan vriendschapstrouw gewijd. /
Wat men op aarde moge derven, /
Triumph !! er is een Eeuwigheid /
 Uwen vriend [...]

M. Edzard Grefe, zie ook nummer 12, verder onbekend. Wit, zonder goud randje.

5. Tiel / 15 oktober 1853 / van: A.M. Slothouwer

Kan ik slechts een blad in uwen Album schenken, /
Opdat g' in later tijd nog soms aan mij moog denken. /
Ik voeg de bede er bij, dat Hij die alles geeft, /
Steeds met onwelk'bre blaân, uw levensbloem doorweeft.

Adrianus Marinus Slothouwer (Tiel 1832). Hervormd. Boekbinder. In augustus 1854 voor korte duur naar Amersfoort.

6. Zwolle / april 1854 / van: J. Jans

Zie hier, Geliefde Vriend! Bij Uw vertrek, / Een enkel woord, dat tot
gedacht'nis strekk'. / De Heer, die vloeiende aderstroom / Van zegen,
gunst en heilweldaden, / Wil U mijn Vriend! Ook overladen / Met vruchten
van den levensboom. / God zij met U, Hij rekke Uw' dagen, / En wil U met
gezondheid schragen, / Uw wiss'lend lot zij in Zijn' gunst, / Als meê Uw
vak, de binderkunst.

Jurriën Jans (Zwolle 1836). Chr. afgescheiden. Latijnse School te Zwolle 1854-1858; student Theologische School Kampen 1 december 1857. Predikant te Leeuwarden Chr. afgescheiden (gereformeerde) kerk 1861. Overleden 1864.

7. Zwolle / 26 april 1854 / van: J. Soeter

Veel Geliefde Vriend! /

Bij Uw vertrek, Geliefde Vriend! / Moet ik mijn hartewensch nog slaken. /
Zij is, dat Gij den Heer steeds dient / En Hij U steeds getrouw mag maken. /
De Vader zij Uw liefderijk God. / Bestuurder van Uw wisselend lot; /
De Zoon Uw Heil en Zaligmaker. / De Geest Uw Trooster in verdriet; /
Tot God U de eeuw'ge vreugde biedt / En Gij in 's Hemels tempelzalen /
Hem looft met harp en lofcymbalen. / Uw Veelgeliefde Vriend [...]

Jan Soeter (Leeuwarden 1838), onderwijzer, lid Chr. Afgescheiden gemeente Zwolle; woont met zijn ouders in de Bitterstraat in hetzelfde huis als de familie Maas (nr. 8). Jan Soeter overleed te Zwolle op 4 juni 1856.

8. Zwolle / 26 april 1854 / van: J. Maas

'Stets gesund, beglückt zufrieden / Solch geschick sey Dir beschieden.'

Johannes Maas (Rotterdam 1811), luthers, zonder beroep, gehuwd met J.M.M. de Braauw, wonend te Zwolle in de Bitterstraat in hetzelfde huis als de familie Soeter. Maas overleed te Zwolle 3 juni 1855.

9. Borculo / 25 juli 1855 / van: F. Broman Koop

Waar gij U ook bevindt, / En op dit blaadje staart; /
Zoo denk aan Uwen vrind, / Wiens naam hieronder staat

Onbekend. Een familie Broman uit de Achterhoek emigreerde naar de Verenigde Staten in de negentiende eeuw. Groen velletje.

10. Borculo / 9 augustus 1855 / van: I. B.

De vreugde - ze ontvalt [?] ons - de rampspoed ontvlied. /
De tijd vliegt daarheen met haar vreugde en verdriet. /
De zon zal eens sterven en de aarde vergaan, /
Maar Vriendschap blijft eeuwig bestaan.

Onbekend. Borduurwerkje

11. Zonder plaats / 18 augustus 1855 / van: T.B. Haager

Hoffe nichts und fürchte nichts / auf Erden mit Leidenschaft /
und Du wirst glücklich werden / Gewidmet von [...]

T. B. Haager, onbekend. In Duitse letters geschreven.

12. Buren / 1 oktober 1855 / van: M. Edzard Grefe

Mijn harte wensch U toegebracht / Uit zuiveren bron geput. /
Vindt Gij in 't laast van t' eerste vers, / Capittel III van Ruth. /
Uwen vriend [...]

*M. Edzard Grefe, zie de nummers 3 en 19. Het vers luidt: "dat het u welga!"
(Statenvertaling). Blauw velletje.*

13. Wageningen / 28 maart 1856 / van: P.J. van Speijk

U dan geachte vriend, zij thans mijn groet gebragt. /
Waar 't lot u elders roept en dringt mij te verlaten. /
Smaak onverpoosde vreugd, die elke ramp verzacht, /
Vergeet de vriendschap niet, al kooft ge in vreemde staten.
Je [...]

*Petrus Josephus van Speijk (Den Bosch 1828). Rooms-katholiek. Letterzetter te Tiel
oktober 1854 (vanuit Wageningen), april 1857 naar Arnhem.*

14. Tiel / 3 november 1856 / van: H. Everts

Waar liefde woont, gebiedt den Heer Zijn zegen! /
Door liefde wordt die Vriendschap vaak verkregen, /
Die Gode aangenaam, den mensch steeds heilig zij. - /
Geen rijkdom of geen eer op deze aarde, /
Heeft voor twee ware Vrienden meerder waarde! /
Geloof me, zoo een vriend, bezit gij thans in mij...

*Herbert Everts (Arnhem 1818). Hervormd. Letterzetter te Tiel vanaf maart 1852,
vertrok november 1857 naar Amsterdam.*

15. Veghel / 14 april 1857 / van: A.A.Z. van de Ven

Kon ik de teekennaald besturen / Of was t' haarwerk in mijn magt /
t' Zou dan gewis niet lang meer duren / Of k' had hier iets op voortgebragt
/ Maar nu! Ik wil u toch wel schenken / t' Zij hoe gering het wezen moog /
t' Is slechts om u te doen gedenken / Aan: [...]

A.A.Z. van de Ven; familielid van J.R. van de Ven, een zuster? Haar moeder heette A.Z. van de Ven-Rietman. Geborduurde bloemen.

16. Veghel / 16 juni 1857 / van : J.H.A.A. Dierkens

Wanneer gij naar verloop van tijd, / Uw album eens doorziet, /
Herrinnert u dan ook aan haar, / Die u dit blaadje bied. /
Van uwe vriendin [...]

J.H.A.A. Dierkens, vriendin van J.R. van de Ven, verder onbekend.

17. Tiel / 20 juni 1857 / van: J. van Andel

Schoon de onweersstormen loeyen, / Dreigen op Uw levenspad, /
Uw Verlosser zal U leiden, / Jesus heeft Uw hand gevat! /
Zie, Hij gaat aan Uwe zyde - / Schoon Uw oog Hem vaak niet ziet - /
Hoop maar vast op Zijn genade / - Die gelooven haasten niet. - /

Dit bidt mijn hart U toe. / Mocht Gij, door Gods genâ, /
Bij Uw Verlosser troost, / én kracht én sterkte vinden, /
Dan zal, - ofschoon Uw oog myn blik niet meer aanschouwt, /
De liefde Christi steeds ons hart aan één verbinden! /
Ter gedachtenis aan Uwen trouwe Vriend: [...] /
T[heologisch] S[tudent]

Jan van Andel (Den Bosch 1839), zoon van Jan Huibertse van Andel (1814-1847), voorganger van de afgescheiden gemeente te Den Bosch, en van Johanna de Jongh uit Tiel. Na het overlijden van de vader vertrok het gezin naar Tiel. Op twaalfjarige leeftijd legde hij belijdenis van zijn geloof af in de kring afgescheidenen. Jan bezocht het stedelijk gymnasium te Tiel en werd op 1 augustus 1857 ingeschreven als student te Kampen. In 1861 werd hij Chr. afgescheiden (gereformeerd) predikant. Schrijver van exegetische en pastorale studies, die onder andere bij G.Ph. Zalsman te Kampen verschenen. Overleden 1910 te Gorinchem.

18. Den Bosch / 22 juli 1857 / van: J.L. Knol

Dit blaadje strekken ten bewijs, / Dat ik altoos op hoogen prijs /
Uw vriendschap jegens mij zal stel[en] / Blijf schoon ons 't lot tot scheiden

doemt / Mij altijd bij dezulken tellen, / Die gij tot uw vriendinnen noemt.

J.L. Knol, vriendin van J.R. van de Ven, verder onbekend. Tweezijdig geborduurd met bloemmotieven.

19. Zonder plaats / zonder datum / van: J. Zeelt

Mijn hartewensch U toegebracht, / Uit zuivere bron geput, /
Vindt gij in 't laatst van 't eerste vers, / Kapittel drie van Ruth.

Johannes Zeelt (Amsterdam 1847). Chr. afgescheiden. Van december 1856 - november 1861 theologisch student te Kampen. Is geen predikant geworden. Zie nummer 12. Groen velletje.

20. Zonder plaats / Zonder datum / van: O. Los

Heil en Zegen / Op Uw wegen / Is het grootst geluk op aard'; /
Laat ons streven, / Naar dat leven, / Dat ons altijd blijdschap baart.

Oene Los (1842-1909), theologisch student te Kampen op 1 augustus 1857. Chr. afgescheiden (gereformeerd) predikant in 1864. Gehuwd met Teuntje van Beest van Andel uit 's Bosch (1844-1885).

Noten

1. L. van Dijk, *Koninklijk in Overijssel*. Zwolle 2008. Boekwerkje bij de expositie met dezelfde naam t.g.v. het 150-jarig bestaan van de Vereniging voor Overijsselsch regt en geschiedenis (VORG), gevierd in de Grote Kerk te Zwolle op 20 september 2008 in aanwezigheid van H.M. de Koningin, beschermvrouwe van de VORG. Het hier besproken gedenkboek van Zalsman werd geëxposeerd in het Stedelijk Museum Zwolle.
2. J. van Gelderen, 'De firma Zalsman te Kampen. Een korte geschiedenis'. In: *Kamper Almanak 2003*, 24-36.
3. O.C. Broek Roelofs, *Van strijd en zegen. Herdenkingsrede uitgesproken ter gelegenheid van de Afscheidingsherdenking van de Gereformeerde Kerk te Geesteren en Gelselaar op Woensdag 16 augustus 1939 met aantekeningen en bijlagen*. Kampen 1939. Met foto van het echtpaar Zalsman-van Waveren.
4. G. Keizer, *Uit de geschiedenis der gereformeerde kerken. Vuren, Herwijnen, Ommeren, Tiel 1835-1853*. Kampen 1905.

5. De gegevens uit de bevolkingsregisters van Tiel en Wageningen dank ik aan mw. ir. A. Slager-Dijkstra te Buren, waarvoor mijn hartelijke dank. Schmitz jr. gaf aan dat hij Chr. Apostolisch was.
6. Volgens het verslag in de *Kamper Courant* van 8 november 1907 rond het 50-jarig jubileum van de firma Zalsman.
7. Deze gegevens dank ik aan de heer W. Huijsmans. Jan Marten Willem Waanders (overleden 1865) vestigde zijn bedrijf in 1836 te Zwolle; in 1851 aan de Roggenstraat, hoek Nieuwstraat. In 1904 verhuisde de firma naar de Melkmarkt, in 2002 naar het Eiland. In 1988 Hofleverancier, zie L. van Dijk, *Koninklijk*, 76-79.
8. Zie J. Landwehr, 'H.C.A. Campagne 1827-1895'. In: *Biografisch Woordenboek van Tiel. Deel 3*. Tiel 2006, 40-42.
9. Voor de afgescheiden kring in Den Bosch zie C. Smits, *De Afscheiding van 1834. Achtste deel: Provincie Noord-Brabant*. Dordrecht 1988, 324-346.
10. J. van Gelderen, 'De jongenstijd van Jan Hendrikus Kok'. *IJsselacademie* 23-4 (december 2000), 104-111.
11. Over S. van Velzen jr. zie J. van Gelderen, 'Man op de achtergrond?' In: J. Van Gelderen, *Nacht in 'de Bonte Os'*. Kampen 1994, 86-96. Hij vertrok in 1872 uit Kampen naar Den Haag.
12. M. te Velde, *Anthony Brummelkamp (1811-1888)*. Barneveld 1988. De familie Brummelkamp woonde aanvankelijk aan de Nieuw Markt, hoek Burgwal, te Kampen naast de Lutherse kerk. Er waren drie zoons in de leeftijd van Zalsman.
13. Uitvoerig over het genre: K. Thomassen (eindred.), *Alba Amicorum. Vijf eeuwen vriendschap op papier gezet: het album amicorum en het poëziealbum in de Nederlanden*. Den Haag 1990.
14. Beroemd zijn de fraaie albums van de Kampenaren rector Marcus Gualtherus en medicus Everhardus Avercamp die leefden in het begin van de 17de eeuw en beschreven zijn door J. Nanninga Uitterdijk in respectievelijk 1876 (zie: *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel* 3 (1876) 1-32 en 89-109) en 1880 (zie: *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel* 6 (1880) 219-264).
15. K. Thomassen, *Alba*, 26-31 en 106-117.
16. Cf. A. van der Valk, 'Poëziealbum voor intellectuelen'. *Nieuw Letterkundig Magazijn*, Jaargang XXVI, nummer 2 (december 2008), 60-61.